

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBURNING TILSHUNOSLIKKA OID QARASHLARI

Ne'matova Mohinur Abduvali qizi

Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabasi

Muratova Nafisa Baxtiyarovna

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

O'zbek tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o'zbek adabiyotining buyuk siymosi Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asaridagi tilshunoslikka oid qarashlari haqida so'z boradi. Asarda qo'llanilgan so'z va qo'shimchalar fonetik, leksik, grammatik jihatdan bugungi kun tilshunosligi bilan taqqoslab qiyosiy tahlil qilinadi. Xulosalar misollar vositasida tushuntirib beriladi.

***Kalit so'zlar:** affiks, tilshunoslik, tarix, adabiyot geografiya, etnografiya, iboralar.*

KIRISH

O'zbek klassik adabiyoting XV asr oxiri, XVI asr boshlarida yashab ijod etgan buyuk namoyondalaridan biri Zahiriddin Muhammad Bobur o'zining murakkab va qisqa hayotida (1483-1530) anchagina asarlar yaratgan, ammo ularning hammasi ham bizgacha yetib kelgan emas. Boburning ilm xazinasini boyitib kelgan asarlari islom dini asoslarini bayon etuvchi "Mubayyin" nomli she'riy risolasi, "Volidiya" atalgan tasavvufga oid kitobi, o'zi ixtiro qilgan va "Xatti Boburiy" deb nomlagan alifbo jadvali hamda o'zbek balki, jahon adabiyotiga ham qimmatli meros qilib qoldirib ketgan "Boburnoma" asaridir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Zahiriddin Muhammad Bobur ajoyib sarkarda, buyuk davlat arbobi, shoir, muarrix, geograf, etnograf, adabiyotshunos, islomshunos, musiqashunos olim sifatida dunyoga mashhurdir. Bobur tilshunoslikka oid biror asar yaratmagan ammo, uning “Boburnoma” asarida tilshunoslikka oid qimmatli fikrlarni ko‘rishimiz mumkin. U nutq madaniyatiga, fikrning sodda, ravon, hamma uchun tushunarli bo‘lishiga alohida e‘tibor berdi. Bizga tarixdan ma‘lumki Bobur umrining oxirgi yillarini hind zaminida o‘tkazadi, bu orqali u arab filologiyasidan tashqari hind filologiyasidan ham bahramand bo‘ladi. Arab, hind tillarining o‘ziga xos tovush tizimi o‘zbek tili tovush tizimidan farqlanishi, shuningdek, har qaysi tilning shevalararo fonetik farqlanishi, shuning uchun ham ayrim so‘zlarning shu tilning qonuniyatiga muvofiqlashishi haqida fikr yuritadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

“Boburnoma” asarida so‘zlarning fonetik, grammatik, leksik jihatdan, fonemalarning qo‘llanishi haqida U.Tursunov, B.O‘rinboyev hamda A.Aliyevlarning kitobida ko‘plab ma‘lumotlar keltirilgan. Jumladan: “Boburnoma” tilining turlanish kategoriyasi o‘ziga xos xususiyatga egadir. Boshqa yodgorliklardagi kabi unda ham chiqish kelishigi *-din, -tin* affikslari orqali yasaladi. Masalan, *Andijon suyi oshdin kelur Aysi suyi Kasandin kelur* shaklida qo‘llangan, bugungi kunimizga kelib esa chiqish kelishigi *-dan* qo‘shimchasi orqali ifodalanadi. Asarda qaratqich bilan tushum, o‘rin-payt bilan chiqish kelishiklari bir-birining o‘rnida qo‘llanaveradi. Mavhum egalik ma‘nosini ifodalovchi *-niki* affiksining vazifasini qaratqich kelishigining qo‘shimchasi *-ning* orqali ifodalangan. *Xo‘jandda kelib edi.* (O‘rinboyev, Aliyev, Tursunov. O‘zbek adabiy tili tarixi.1995. 144-bet.)

“Boburnoma” da sifat yasovchi *-li* affiksi uchramaydi. Nisbiy so‘zlar va mavhum otlar yasash uchun *-lig‘, -lik, -luk* affiksi ishlatiladi. Hozirgi kunimizga kelib esa bizda mavhum otlar ko‘pincha *-lik* qo‘shimchasi bilan qo‘llanadi. Asarda *-lar* affiksini olgan “yaxshi” sifati ma‘lum darajada ishlatiladi: *O‘zga tufang andozlar atmaqqa ko‘rsatib yaxshilar atdilar.* “Boburnoma” da o‘zbek tiliga xos bo‘lgan *-ta* yordamida yasalgan donalik sonlar, *-tadan* bilan yasalgan ulush sonlar, -

tacha bilan yasalgan chama sonlar, *-lab* bilan yasalgan chama-ulush sonlar uchramaydi. Ayiruv-ulush sonlar asosan *-ar*, *-rar* affiksi bilan, chama sonlar esa sintaktik yo'l bilan ifodalangan.

Hozirgi o'zbek tilidagi ravishlar “Boburnoma”da ham uchraydi, lekin unda hozirgi tilimizda bo'lmagan *asru* (*ko'p, juda ko'p*), *otru* (*ro'baro, qarama-qarshi*) ravishlari juda ko'p ishlatiladi.

“Boburnoma” da qo'llangan ko'makchilar hozirgi o'zbek tilidagiga o'xshaydi. Lekin unda *sayin* ko'makchisi bilan bir qatorda *sayi* ko'makchisi, “bilan” ko'makchisining *bila, birla, ila, la* muqobillari mavjud. *Old va yon* ko'makchilar o'rnida ko'proq *kash* ko'makchisi ishlatiladi. Masalan, *Songralar Sultan Maxmudxon qashig'a bardi*.

Hozirgi-kelasi zamon fe'li *-dur* affiksini qo'shish bilan yasaladi: *keladurman, keladursan* kabi.

“Boburnoma” eski uyg'ur tiliga xos bo'lgan ba'zi zamon shakllari mavjud. Ulardan biri *-gu* affiksi bo'lib, u kelasi zamon aniq fe'lini hosil qiladi: *kelgum, kelgung, kelgusi* kabi. Hozirgi o'zbek tilida esa kelasi zamon qo'shimchasining *-a, -ajak, -gusi* kabi qo'shimchalar bilan yasaladi (O'rinboyev, Aliyev, Tursunov. O'zbek adabiy tili tarixi.1995. 145-bet). Asarda o'timli fe'llarning majhul darajadagi shakli tushum kelishigidagi otlarni boshqarish xususiyatiga egadir. Bu shakl o'zbek tilida uchramaydi. Shuningdek, Bobur arab tilida “g” tovushining yo'qligi, bu tovush ishtirok etgan so'zlar arab tiliga o'zlashtirilganda, “j” tovushi bilan almashtirilishi bayon qilinadi. Masalan, “*norgilni arabmuarrab qilib norjil der*”, -- deya bayon qiladi. (“Boburnoma”). Hindistonga borib o'rinishgandan so'ng bu o'lka haqida fikr yuritar ekan, Hindistonning hayvonot, parranda, o'simlik nomlari, fasl nomlari, o'lchov nomlarini batafsil izohlaydi. Nomlarni quyidagicha tematik guruhlariga bo'ladi:

Hayvonot nomlari: *fil, kark, sahroyi, govmish, kutaxpoy, gulaxra* aslida *gulaxron*.

Parranda nomlari: *tovus, to'ti (jangali derlar), shorak, lucha, durroj, sahroyi tovuq, shom, bo'lana, xorchal*.

Suv va suv yoqalarida yuradigan qushlar: *ding, soras, manik, laylak, ukor, buzak, o'rdak (shaxmurg derlar) zumaj*

Suv hayvonoti nomlari: *ilri obiy, sensor, ho'ki obiy, karyol, kokka baliq.*

Nabotot nomlari: *anbar, anbuli, maxva kirni, joman, kamrak, kadxil, badxal, karunda, panyola, xurmo, norgil va b.*

Gul nomlar: *josun, kanir, kiyura, jambuliy*

O'lchov nomlari : *rati, masha, misqol, tula, ser, botmon, moni, minosa, lak, kurur, arb, karb nil, padam, song.*

Bobur ma'lum laqab yoki taxallus bilan izohlanuvchi atoqli otlar haqida fikr yuritar ekan, bunday laqab va taxalluslarning etimologiyasi haqida ham qiziqarli ma'lumot beradi. Masalan, *olacha* laqabining etimologiyasi haqida yozadi: “ *Sulton Mahmudxondin kichik Sulton Axmadxon edikim, Olachaxonga mashhurdir. Olachaxonning vajhi tasmiyasi muni derlarkim, kalsoq va mog'ul tili bila o'ltirguchini “ olachi” derlar. Qalsoqni necha bosib qalin kishisin qirg'on uchun olacha dedi kastari iste'mol bila Olacha bo'lubtur*” (Boburnoma).

Boburning asaridan ma'lumki, demak bu so'z Bobur yashagan vaqtda ya'ni XV-XVI asrlarda laqabni bildirgan ammo, bugungi kunga kelib yurtimizning ayrim hududlarida *olacha* so'zi gilam ma'nosini bildiradi. Bundan ko'rinib turibdiki, *olacha* so'zi omonim so'z hisoblanadi.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz joizki, Zahiriddin Muhammad Boburning tilimiz rivojidadagi hissasi beqiyos. Buning isboti sifatida bir tildan ikkinchi tilga o'tgan so'zning shu tilda ifodalangan ma'nosini, hatto o'sha o'tish davrida unda yuz bergan fonetik jarayonlarni va affikslarning qo'llanilishini izohlab berganligini ko'rishimiz mumkin. Shu boisdan bugungi kunda ham ushbu asarlar o'z qadr-qimmatini yo'qotmay tilimiz va turli sohalar taraqqiyotiga hissa qo'shib kelmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. X. Nazarova *“Boburnoma” tilining sintaktik qurilishi. Dokt. diss. – T.: Fan. 1966*
2. U.Tursunov, B.O‘rinboyev, A.Aliyev *“ O‘zbek adabiy tili tarixi” . Toshkent. “ O‘qituvchi” 1995.*
3. Zahiriddin Muhammad Bobur . *“ Boburnoma” .Toshkent : O‘qituvchi, 2008.*